

Полтавська фортеця XVII століття

Оксана Коваленко

Перші спроби узагальнити джерельні відомості з історії Полтавської фортеці відносяться до кінця XIX — початку XX століття. І. Павловський у своїх роботах навів опис фортифікаційних споруд, їх стан упродовж XVIII — першої чверті XIX ст., склав карту міста XVIII ст. [28]. З-поміж багатьох питань, які розроблялися істориком-краєзнавцем В. Бучневичем [4], були історія зведення фортифікаційних споруд, їх доля та локалізація. Основними джерелами для краєзнавця слугували праці Д. Бантиш-Каменського, Я. Єфремовича, Л. Падалки [29], О. Лазаревського [23], О. Максимовича [25, с. 359-364], М. Арандаренка [3] та Г. Данилевського [14]. Безперечно, доробок останніх з перелічених авторів був на той час найвагомим у зазначеній проблематиці. У XX столітті конкретизованим вивченням локальних явищ Полтави доби Гетьманщини займався краєзнавець Я. Іванюк, який розглянув фортифікаційні споруди міста [16-18]. Серед останніх робіт варто відзначити дослідження історика архітектури В. Вечерського [6].

Аналіз згаданих праць засвідчує фактичну відсутність розробки такої проблеми, як історична топографія Полтави і детальна характеристика полтавських укріплень. Власне, існують фрагментарні відомості про окремі вулиці, будівлі та популярні описи міста. Полтавська фортеця була знищена на початку XIX століття. Проте, наявність різноманітних архівних джерел, картографічного матеріалу та матеріалів археологічних досліджень, проведених у XX столітті на території сучасної Полтави, дають можливість для гіпотетичної реконструкції фортеці XVII століття.

Полтавська фортеця, споруджена на початку XVII століття, постала на краю Поля з метою захисту території середнього Поворскля від татарських нападів. До початку XVIII століття вона була складовою частиною оборонної фортифікаційної мережі українського південно-східного порубіжжя [26, с. 6]. Це військово-стратегічне значення фортеці як прикордонного форпосту зберігалось впродовж XVII - першої половини XVIII століття [15, с. 45; 19, с.109; 10, с. 17, 40; 2, с. 181; 17, с. 125; 30, с. 22, 42, 43]. Адже неподалік фортеці проходив Муравський шлях, Ізюмська сакма якого йшла понад Ворсклюю. Цим шляхом татари здійснювали свої набіги на Поворскля.

Будівництво Полтавської фортеці відбулося у два етапи: початок XVII століття — побудова укріплень на Івановій горі; 40-ві роки XVII століття — розширення фортеці за рахунок Мазурівської балки разом із річкою Полтавкою та частини Інститутської гори. Полтавська фортеця була збудована на початку XVII століття на ділянці правого виступу корінного правого берегу р. Ворскли — Івановій горі. Первісні фортечні укріплення за своєю конфігурацією нагадували трикутник [9; 12, с. 121, ил.6; 31, прил.3; 29, с. 2]. Оборонна лінія йшла східним пагорбом Іванової гори, завертала на захід уздовж сучасного Паняньського бульвару і пл. Конституції, доходила до вершини Мазурівської балки (сучасної пл. Леніна), і звідси, з'єднуючи найвищі точки, проходила вздовж нього до крутосхилів по лівий бік балкового відгалуження —Миколаївського яру, далі, проходячи нерівним півколом місцевість з південного та східного боку, тягнулася до Паняньської гори [14, с. 132-177].

З напільного боку фортеці — з північного заходу, укріплення склалися з валу та рову. З півдня і сходу Іванової гори валів і ровів не було, адже природна крутизна схилів сама по собі була достатнім захистом, тому урвища були ескарповані й зміцнені дерев'яною огорожею [6, с. 31]. Дерев'яні укріплення зі східного боку

Іванової гори підходили впритул до схилу, а із південно-західного не доходили до них. Військовий історик М.Л.Юнаков вважав, що вони не доходили до краю на 100 сажнів (213 м) [37, с. 98]. На нашу думку, вказана довжина відступу завелика, адже в такому випадку укріплення проходили по центру Іванової гори, отже, ця відстань не могла перевищувати 50 м.

На планах Полтавської фортеці 1709, 1722 років [9; 12, с. 121; 31, прил.3; 13, ил.] вздовж лівого схилу Мазурівського яру показана лінія укріплень у вигляді стіни, яка з'єднує чотири прямокутних та два округлих бастіоноподібних виступи. Вони розміщені близько одне до одного. На кутовому виступі мису внутрішня лінія утворювала овальний бастіон. Існує думка, що ця лінія була споруджена захисниками Полтави у травні 1709 року, з метою захисту східної частини фортеці, на початку шведської облоги [37, с. 98; 11, с. 53]. М. Л. Юнаков, вважаючи лінію захисту тимчасовою, зазначав, що вона складалася із кількох рядів діжок, поставлених одна на одну [37, с. 98]. В. В. Вечерський, зважаючи на відмінність цієї ділянки фортечної стіни від решти укріплень, висунув припущення, що це була первісна оборонна лінія фортеці XVII століття [6, с. 32]. Зважаючи на наявність зображення цієї фортечної стіни на планах початку — першої чверті XVIII століття, та її нерегулярну бастіонну структуру, поділяємо цю версію.

За планом І. Бішева 1722 року реконструюємо, що у цій стіні був вхід до фортеці. Локалізуємо його на місці сучасного Воскресенського узвозу, на тій ділянці укріплень, де вони, підкорюючись рельєфу, завертали у північному напрямку. Вежі над цією брамою не було. В'їзна брама розміщувалася у північно-східному відрізку стіни. За планом 1709 року вона визначається у місці, від якого йде шлях до переправи на р. Ворсклі та до Хрестовоздвиженського монастиря (район рогу суч. вул. Художньої та Верховинця) [9]. На початку XVIII століття тут спорудили Курилівську башту.

За твердженням Я. Г. Іванюка, у першій половині XVII століття параметри і конструкція оборонних огорож були такими: висота валу 3-10 м, при мінімальній верхній ширині 3 м [18, 607]. Рови були вузькими й глибокими — до 8 м. Від валу рів відділяла берма — горизонтальна площа шириною до 2 м. Рів у Полтаві був сухий [36, с. 418; 20, с. 73]. З напільного боку фортеці розчищалася відкрита площа еспланади, шириною до 200 м, для забезпечення максимального огляду та обстрілу.

Окрім основних укріплень фортифікаційної лінії, існували ще й додаткові, серед яких слід відзначити розкати — зрізані вирівняні ділянки схилу під значним кутом, вільні від насаджень. Вони слугували для захисту під'їздів до фортеці та брам [27, с. 9]. Один із розкатів розміщувався на початку Паняньського яру (сучасний Паняньський узвіз і прилегла частина Сонячного парку) та слугував для захисту Курилівських воріт. Інший був створений на ділянці, де укріплення максимально наближалися до краю мису, що видавався у заплаву (місце сучасної Білої альтанки) для прикриття шляху на Поділ.

Оборонне будівництво Лівобережної України XVII століття спиралося на традиції фортифікаційного будівництва Русі [22, 129]. Вони проявлялися у врахуванні мережі розселення, у принципах вибору місць для нових поселень, прийомах будівництва земляних стін і веж. Проте, у XVII столітті відбуваються кардинальні зміни у військовій справі, найважливішою з яких був розвиток артилерії. Наслідком цього стали зміни у плануванні, конструктивному та функціональному вирішенні фортець. Збільшується кількість башт, вони стають вищими, багатоярусними, шести-восьми гранними. Для забезпечення фланкуючого обстрілу вежі виносять за лінію стін. Починає розвиватися бастіонна система укріплень.

У 1640-х роках Полтавська фортеця була розширена шляхом побудови нових укріплень. Карта Гійома Левассера де Боплана 1650 року містить зображення фортеці

у вигляді неправильного чотирикутника. Місто вже зображене як двочастинне [29]. Фортеця після розширення почала називатися Старою та Новою Полтавою [35, с. 293; 7]. У результаті розширення площа фортеці збільшилася удвічі, включивши повністю Мазурівський яр та прилеглі до нього рівні ділянки на південному-заході від первісних укріплень. Після розширення фортеці оборонні укріплення перегатили річку Полтавку, й виник ставок, створивши таким чином водний запас у середині фортеці. У тому місці, де ставок брав свій початок, на планах 1722, 1803, 1819 років позначена споруда, що, вірогідно, виконувала роль таємної вежі над критою водоймою для захисту під час облоги фортеці. [34; с. 8; 13; 426; 17, с. 125]. Внизу, у місці де р. Полтавка витікала за межі фортеці, на невеликій ділянці валу не було [32].

Головна лінія укріплень Нової фортеці від вершини Мазурівки ламаною лінією продовжувалася по трасі сучасного Першотравневого проспекту. Цей проспект (назва XIX — початку XX століття — Келінський), як свідчать плани перепланування Полтави, був закладений чітко по лінії старих фортифікацій [32]. Далі фортифікаційна лінія проходила по верхніх відмітках схилів Миколаївського яру, спускалася вниз до р. Полтавки, де переривалася, а за Полтавою піднімалася схилами Мазурівки до з'єднання з старою оборонною лінією в районі Подільських воріт.

Сліди фортифікації цієї ділянки фортеці (Мазурівського валу) були виявлені у 1999 році. Автором археологічно зафіксована ділянка рову, знівельованої передвальної частини, та залишки дерев'яних конструкцій в основі валу (довжина близько 10 м) [20, 73-75]. Зокрема, простежено спуск внутрішньої частини рову, який знижувався під кутом 20° . На рівні 1,8-1,9 м від сучасної поверхні він майже вертикально обривався у заглиблення рову. Глибина рову, зафіксована по траншеї, становила 2,25 м. Контрольне прокопування на двох ділянках дало максимальні глибини рову на цій ділянці — 4,15 та 4,5 м. Із західного (напільного) боку площину, шириною 2,5 м, підпірав ряд майже вертикально вкопаних колод, діаметром від 0,18 до 0,25 м. Вони були встановлені з невеликим нахилом у бік рову (кут нахилу становив $95-100^{\circ}$). Колоди встановлювалися у рівчак трапецієподібної у перетині форми, шириною 0,5–0,7 м та глибиною 0,8 м від рівня давнього горизонту. Відстань між колодами коливалася у межах 0,2–0,4 м. Проміжки між ними засипалися землею та утрамбовувалися. Нижня частина колод мала прямі спири, верхня — навкісні, звернені у напільний бік. Таку конструкцію можна розглядати як "надовб", що зміцнював зовнішній бік валу, стримував його від сповзання у рів та слугував додатковим елементом захисту фортеці.

Скільки точно брам мала фортеця у XVII столітті невідомо, проте вірогідно, що п'ять основних брам, назви яких, відомі за джерелами XVIII століття, існували й раніше. Усі вони були дерев'яними рубленими, з невеликим двосхилим дахом. Кожна ворітна брама в силу своїх функцій створювала планувальний вузол забудови. Перед ними залишали незабудовану територію. П'ять брам були ворітні, в'їзні: Київська, Подільська, Мазурівська, Спаська, Курилівська. Назви чотирьох із ворітних брам мають топографічне пояснення. Київська — відкривала шлях на Київ. Подільська — з'єднувала фортецю із передмістям Поділ. Мазурівська розміщувалася на початку Мазурівського яру [28, с. 26]. Спаська розміщувалася на ділянці стіни поряд зі Спаською церквою.

Плани XVIII століття, в силу своєї неточності, не дають підстав точно вирахувати загальну довжину фортифікаційних споруд. Так, за планом І. Бішева, вона визначається у 2185 м. За свідченнями Й.Гюльденштедта, розширена фортеця мала периметр у 2,5 версти (2665 м) [17, с. 125]. Я.Г.Іванюк в результаті обмірів на місцевості та планів 1709 року визначав периметр у 2239 м. [17, с. 29], а в іншій своїй роботі — у 2300 м [16, с. 28]. Залучення планів XIX ст. [33] дозволяє визначати

довжину фортифікаційної лінії у межах 2200-2250 м, при цьому периметр старої частини наближено складав 1860 м. Таким чином, площа фортеці після розширення збільшилася на 15 га і становила близько 361500 м².

У 50-х роках XVII століття був проведений ремонт фортифікаційних споруд. У 1651 році, Богдан Хмельницький розіслав по містам накази про укріплення фортець: "чтобы по городам козаки жили бережно, города б крепили, и в осаду запасы свозили" [10, с. 91]. Те, що подібний лист міг бути посланий в Полтаву, а там на нього відповідно зреагували, побічно підтверджується повідомленням воєводи Арсенєва, який відрядив людей для перевірки вищенаведеного наказу в "Миргородок да на Плотаву" [10, с. 91]. У 1658 році, зважаючи на опозицію полтавського полковника Мартина Пушкаря гетьманові Іванові Виговському, до Полтави було прислано російського воєводу Олексія Чиркова із солдатами. О.Чирков, оглянувши фортецю, зробив висновок, що "город и острог худ и в осадное время быть в нем ненадежно". Тому, виконуючи безпосередній наказ царя — "городовые крепости в Плотаве вновь где доведется подклать или старые подкрепить" — він займався ремонтом фортеці [30, с. 22-23].

Вірогідно, ремонтування укріплень за браком часу не завершилося до літа 1658 року, коли місто зазнало руйнувань під час військових подій. У червні 1658 року Полтава була захоплена військами Івана Виговського й татарами під проводом Карач-бея, що сталося в ході боротьби гетьмана проти опозиції в особі Якова Барабаша та полтавського полковника Мартина Пушкаря. Перший удар на себе прийняли передмістя. Зокрема 18 травня 1658 року М. Пушкар та Я. Барабаш, після битви на Полузир'ї, відійшли до фортеці та, попаливши посади, зачинилися в ній. Два тижні Виговський із татарським військом осаджував фортецю [21, с. 22, 26]. 3 червня її захопили й випалили. Літопис Самовидця вказує на цілковите руйнування — "Полтаву доценту Выговскій спустошил" [24, с. 78]. Проте Самійло Величко більш помірковано сповіщає, що Виговський "значно повітав її вогнем і мечем, останок зберіг цілим" [5, с. 231]. Боярин В. Б. Шереметьєв у листі від 8 червня 1658 року зазначав, що "город Плотава ныне разорен и сожжен без остатка" [30, с. 24]. Варто наголосити на тому, що найбільше постраждали посади, адже вони були спалені спочатку військами М. Пушкаря та Я. Барабаша, а потім випалювалися вже військами І. Виговського [21, с. 26, 27]. Під час погрому татари захоплювали у полон мешканців міста [1, с. 128]. Сам М.Пушкар 1 червня 1658 року був убитий [25, с. 119]. У березні 1659 року І. Виговський, рухаючись до Зінькова, знову пройшов із військом через розорену Полтаву [4, с. 11].

Необхідність посилення фортеці після цих подій була вмотивована у записці боярина В. Б. Шереметьєва від 8 червня 1658 року у ній, поряд із зауваженням, що місто спалене та спустошене, містилося й прохання відремонтувати фортецю до осені — "чтоб в Плотаве черкасы и мещане дворами построились и хлебом обзаводились" [30, с. 24; 2, с. 181]. Після спустошення 1658 року укріплення наступного року знову відремонтували та одночасно у фортеці розквартирували драгунський полк [2, с. 288]. Відбудова здійснювалася у складних умовах. Уявлення про це дає лист полковника Кирика Пушкаренка до царя Олексія Михайловича, датований 15 квітня 1659 року: "А нынче вновь храмины начали есмя въ Полтаве строить: а по указу вашего царского величества понужденны и храмины разорят и крепости чинить от тех недругов и супостатов, которые наступали на нас" [2, с. 282]. Власні будинки мешканці міста відбудовували самостійно, без допомоги гетьманського чи полкового урядів. Побіжно зауважимо, що в ході цієї відбудови траплялися самовільні захоплення мешканцями земельних ділянок [1, с. 20]. Окрім ремонту старих укріплень після спустошення 1658 року, для захисту північно-західного передмістя було створено нову оборонну лінію, що пролягла між

вершинами Бойкового і Кобищанського ярів, наближено по трасі ділянки сучасної вул. Фрунзе [6, с. 32-33].

Отже, первісні укріплення Полтави, зведені на початку XVII століття пройшли кілька основних етапів розвитку. Це спорудження фортеці на Івановій горі, формою близькою до трикутника в плані. Потім — розширення фортечної території шляхом побудови нової лінії укріплень і включення частини південно-західного передмістя у 1640-х роках. Фортеця була центром архітектурного середовища, що сформувалося за часів Гетьманщини. Зміни в композиційному вирішенні міста відбулися лише в XX столітті. Нині важливим завданням є не лише вивчення історичної топографії Полтави XVII-XVIII століття, але й охорона решток її історичної забудови та елементів розпланування, що збереглися.

Примітки:

1. *Актовья книги Полтавскаго городского уряда XVII-го вѣка. Справы поточныя 1664-1667 годовъ / [ред. и прим. В. А. Модзалевский]. — Чернигов: Типография Губернского земства, 1912. — Вып. I. — 216, 19, 2 с.*
2. *Акты относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб.: Типография Э. Праца, 1876. — Т. 15. — X, 5, 462 с.*
3. *Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 году : [в 3 ч.]. — Полтава: Типография Губернского Правления, 1852. — Ч. III. — 434, 48 с.*
4. *Бучневич В. Е. Записки о Полтаве и ея памятниках. — Полтава: Типография Губернского правления, 1902. — 440 с.*
5. *Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке: [у 2 т.], [підг. до видання В. Шевчук]. — К.: Дніпро, 1991. — Т. 1. — 1991. — 372 с.; Т. 2. — 1991. — 642 с.*
6. *Вечерський В. В. Містобудівельний розвиток Полтави за доби Гетьманщини // Козацькі старожитності Полтавищини: зб. наук. праць. — Полтава: Криниця, 1993. — Вип. 1. — С. 26-44.*
7. *Відділ картографії Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі — НБУ). — Інв. № 8581. — 1 арк.*
8. *Відділ картографії Російської національної бібліотеки ім. М.Є. Салтикова-Щедринна в Санкт-Петербурзі (далі — РНБ СПб). — Інв. № 12042. — 1 арк.*
9. *Відділ картографії РНБ. — Інв. № К1-План 1/№ 47. — 1 арк.*
10. *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: [у 3 т.]. — М.: АН СССР, 1954. — Т. 3. — 654 с.*
11. *Гербановский С. Е. Инженерные мероприятия в обороне Полтавы и по обеспечению Полтавского сражения // Из истории русского военно-инженерного искусства. — М.: Воениздат, 1952. — 152 с.*
12. *Гольденберг Л. А. Неопублікований "План знаменитої Полтавської битви" // Українській історичний журнал. — 1959. — №3. — С. 118-122.*
13. *Гольденберг Л. А. План города Полтавы 1722 г. Ивана Бишева // Города феодальной России: сб. статей памяти Н. В. Устюгова. — М.: Наука, 1966. — С. 425-427.*
14. *Данилевский Г. П. Полтавская старина в отношении ко времени Петра Великого // Журнал министерства народного просвещения. — 1855. — Ч. 89. — С. 132-177.*
15. *Заруба В. Політика Кримського ханства щодо українських земель в останній чверті XVII ст. // Пам'ять століть. — 2003. — № 2 (41). — С. 42-56.*

16. Іванюк Я. Г. Города-крепости Левобережной Украины и их роль в ходе Северной войны // Тезисы докладов и сообщений научной конференции, посвященной 275-летию Полтавской битвы (26-27 июня 1984 г.) — Полтава: Знання, 1984. — С. 27-29.
17. Іванюк Я. Г. Місто-фортеця Полтава (XI-XVIII ст.) // Український історичний журнал. — 1976. — № 4. — С. 123-128.
18. Іванюк Я. Г. Оборонне будівництво // Полтавщина: енциклопедичний довідник / [ред. А. В. Кудрицький]. — К.: "Українська енциклопедія" імені М. П. Бажана, 1992. — С. 604-608.
19. Книга Большому чертежу / [подг. к изд. и ред. К. Сербина]. — М.-Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1950. — 230 с.
20. Коваленко О. В. Про залишки фортифікації Полтавського форштадту // Археологічний літопис Лівобережної України. — Полтава, 1999. — Ч. I. — С. 73-75.
21. Коренець Д. Повстання Мартина Пушкаря — [Б.м., Б.р.] — 31 с. // Фонди НБУ. — Інв. № УНД-328.
22. Кучера М. П. До питання про традиції оборонного будівництва Київської Русі в дерев'яній архітектурі XV-XVII ст. // Середні віки на Україні: зб. статей. — К.: Наукова думка, 1973. — С. 127-131.
23. Лазаревский А. М. Исторический очерк местности составившей Полтавский полк // Киевская старина. — 1903. — Т. LXXXI. — С. 97-107.
24. Літопис Самовидця [уп. Я.Г. Дзира]. — К.: Наукова думка, 1971. — 207 с.
25. Максимович М. А. Собрание сочинений — К.: Типография М.П. Фрица, 1876. — Т. 2: Отд. Историко-топографический, археологический и этнографический. — 524 с.
26. Мальченко О. Є. Фортифікаційне будівництво на південно-східному порубіжжі (XV - сер. XVIII ст.) — Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук. — К., 1996. — 25 с.
27. Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею. — Ф. 3: (Історія дореволюційного періоду). — Спр. 19. — 17 арк.
28. Павловский И. Ф. Битва под Полтавой 27 июня 1709 года и ее памятники — Полтава: Эл. Типо-литография быв. И. А. Дохмань, 1908. — 244, XXXIII, VII с.: ил.
29. Падалка Л. В. Карта Боплана о заселении Полтавской территории во второй четверти XVII вѣка — Полтава: Т-во Печатного Дѣла (Типография быв. И. А. Дохмань), 1914. — 3 с.: ил.
30. Полтаві 800 років: 1174-1974. Зб. документів і матеріалів [упоряд.: П. Х. Білий, П. Н. Ємець, В. Н. Жук та ін.]. — К.: Наукова думка, 1974. — 420 с.
31. Полтавская битва 1709-1909 / Изд-е Общества ревнителей военных знаний. — СПб.: Экон. Типо-литография Васильевский остров, 14 п., д.5., 1909. — 282 с.: 13 приложений.
32. Російський державний історичний архів в Санкт-Петербурзі (далі — РДІА СПб). — Ф. 1293. — Оп. 168. — Спр. 20. — 2 арк.
33. РДІА СПб. — Ф. 1488. — Оп. 3. — Спр. 621. — 3 арк.
34. РДІА СПб. — Ф. 1293. — Оп. 167. — Спр. 3. — 1 арк.
35. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества [ред. В. П. Семенов] — СПб.: Изд. А. Ф. Девріена, 1903. — Т. VII: Малороссия. — 518 с.
36. Синицкий Л. Путешествія въ Малороссію Академика Гильденштедта и князя Долгорукаго // Киевская старина. — 1893. — Т. XL. — С. 274-292, 412-441.
37. Юнаковъ Н. Л. Сѣверная война. Кампанія 1708-1709 гг. Военные дѣйствія на левом берегу Днѣпра (ноябрь 1708 — июль 1709 г.) // Труды императорскаго русскаго военно-историческаго общества. — СПб.: Тип. Гр. Скачковъ с с-ми, 1909. — Т. IV. — 203с., 96 с. прим.